

Situne Dei

Årsskrift för Sigtunaforskning och historisk arkeologi

2014

Redaktion:

Anders Söderberg
Rune Edberg
Magnus Källström
Elisabet Claesson

Utgiven av Sigtuna Museum

Spår av skrivkunnighet och skrivvanor i det tidigmedeltida Sigtuna

Helmer Gustavson & Anders Söderberg

Det förmedeltida och tidigmedeltida Sigtuna har en fascinerande och gåtfull historia ifråga om skriftlighet och tidig tvåspråkighet. Redan från slutet av 900-talet och början av 1000-talet finns runinskrifter på föremål som har påträffats vid arkeologiska utgrävningar och från 1000-talet finns de på runstenar som i några fall ännu står kvar på sina ursprungliga platser. Staden är omskriven i den samtida litteraturen, framför allt i de norska kungasagorna i *Codex Frisianus* och dess namn uppträder i inskriften på en runsten, U 395, som visar att det redan då hade lexikaliserats i formen *Sigtunum* (**til sihtunum**). Förutom runristade ben och stenar har också många så kallade styli, dvs. skrivstift, påträffats. Därtill kommer runsyllabariet från kvarteret Professorn 1, ett hjälpmedel vid undervisning i läsning och skrift som ger en antydning om en hög undervisningsnivå redan under tidigt 1000-tal. Denna artikel är ett försök att sätta in de olika fynden i ett större sammanhang.

Det tidigaste Sigtuna

Innan vi går in på spåren av skriftbruk i Sigtuna i allmänhet och i särskilda områden av staden i synnerhet, bör vi ha en bild av vad de arkeologiska fynden säger om stadens funktion. Vad var det äldsta Sigtuna för slags plats, varför tillkom staden och hur avspeglas det i fyndbilden? Förändrades stadens funktion över tid och kan vi se spår av sådana processer? Två grupper av fynd är tacksamma att studera i detta avseende: spår efter hantverksaktiviteter och spår av långväga import av lyxvaror

Vi kan dela upp det tidigmedeltida hantverket i flera sociala nivåer, alltifrån enkelt husbehovshantverk via hantverk för marknadsmässig avsalu och upp till prestigeproduktion i stormannamiljöer och vid hov. Man brukar hävda att hantverket i Sigtuna främst var ett begränsat husbehovshantverk under de första femtio åren efter stadens tillblivelse kring 980. Bilden är både sann och förenklad. Ser vi till de fyra i helhet utgrävda stadsgårdarna i kvarteret Trädgårdsmästaren 9 & 10 och utgår från att dessa skulle representera en generell aktivitetsbild i staden, är bilden av sparsam ”husflit” helt sann. Här var verkligen hantverket hålllet på en sparsam och huslig nivå en bit in i 1000-talet. Vi skall dock inte glömma bort ett par samtida hantverksmiljöer på andra håll i staden som kraftigt avviker från denna bild och som hör hemma i de högsta samhällsskikten. De två ytterligheterna – husflit och hovhantverk – förekommer i det tidigaste Sigtuna, men från nivåerna däremellan finns egentligen ingen verksamhet representerad.

Figur 1. Karta över Sigtuna med de kvarter som berörs i artikeln. Större utgrävningar är markerade i grått. 1) Kvarteret Trädgårdsmästaren 9 & 10. 2) Kvarteret Professorn 1. 3) Kvarteret Kammakaren. 4) Kvarteret Urmakaren 1. 5) Kvarteret S:ta Gertrud 3. 6) Kvarteret Tryckaren. 7) Kvarteret Humlegården. 8) Dominikanerkonventet. Karta: Sigtuna Museum.

De representanter för hovnivån vi talar om är verkstadsmiljöerna i stadens hjärta, kring de nuvarande kvarteren S:ta Gertrud, Urmakaren och Tryckaren samt en miljö i kvarteret Humlegården norr därom. Fynden från dessa platser berättar om organiserad produktion av prestigevaror och betalningsmedel. I kvarteret Urmakaren 1 fanns under sent 900-tal och tidigt 1000-tal den guldsmedja som har kallats "kung Olofs mynthus", där man vid sidan av guldsmede också tillverkat vikter och myntstamplar för kung Olofs myntning. Från kvarteret Tryckaren inte långt därifrån kommer ett filigranhänge och en bronspatris i hiddenseestil (Tesch 2007:96). Något hantverksavfall att tala om finns inte bland fyndmaterialet från tomten men patrisen, som är ett verktyg för tillverkning av ädelmetallspännen i pressblecks- och filigranteknik, kan antyda en faktisk närvaro av en guldsmed med anknytning till Erik Segersäll eller Olof Skötkonung. Stilen dateras till det sista kvartsseket av 900-talet och ett stycke in på 1000-talet (Kleingärtner 2007:71) och anses ha haft en anknytning till det danska hovet. Till dessa fynd kan vi också foga en smedja i kvarteret Humlegården 3 där vikter tillverkades i stor skala kring tusenårsskiftet och där rester av ugnar för glastillverkning från samma tid har påträffats (Söderberg 2008).

Bilden av sparsam husflit är således sann för kvarteret Trädgårdsmästaren men inte för de andra nämnda platserna i stadens centrala delar. På stadsgårdarna i allmänhet tycks ett tämligen stilla liv levs och vi ser inga aktiviteter som berättar om en mera utbredd "stadsmässig" tillverkning av varor för avyttring. Det är först framemot mitten av 1000-talet som en mera intensiv hantverksproduktion växer fram där och vid denna tid börjar också den långväga lyximporten få genomslag. Från att ha varit sparsamt börjar fyndmaterialet förmedla känslan av en ökad självmedvetenhet.

Sten Tesch har i flera arbeten framhållit bilden av det tidiga Sigtuna som en representationsstad och maktpolitisk arena, där tomter delats ut som alliansgåvor till lojala stormän i omlandet (Tesch 2007). Det viktiga har inte varit att verka i staden, utan att äga en tomt och därigenom associera sig till makten. Staden har primärt varit en mötesplats. Normalt har man tillbringat sitt liv hemma på sina gårdar i stadens omland, och möjligen har stadstomterna endast permanent befolkats av representanter för gårdsherren. Kanske är det just detta vi ser speglingar av i fyndbilden från 900-talets och det tidiga 1000-talets stadsgårdar i kvarteret Trädgårdsmästaren.

Mot 1000-talets mitt börjar vi ana en förändring. Hus byggs för ren hantverksverksamhet i kvarteret Trädgårdsmästaren 9 & 10, företrädesvis för järn- brons- och guldsmide, verksamheter som får sällskap av ett kraftigt ökande kammakeri under 1100-talet (Pettersson 2007). Från och med 1000-talets senare del får dessutom verkstäderna karaktären av salubodar vända ut mot gatan. Det är först då vi ser något som börjar likna produktion riktad mot en extern marknad. Denna bild överensstämmer väl med situationen i det samtida Lund, även om skiftet från hantverksproduktion vänd in mot gården och gårdsherren till en utåtriktad produktion tycks ske något halvsekel senare där (Salminen & Johansson Hervén 2000). Också Trondheim visar likheter med Sigtuna i dessa avseenden, med ett sparsamt permanent boende på gårdarna under större delen av 1000-talet och mera utvecklade hantverksaktiviteter först framemot 1100-talet (Nordeide 1990:137ff).

Vad gäller långväga importgoods med bysantinska förtecken och med anknytning till Kievriket är det först frampå 1030- och 1040-talen som sådant börjar uppträda i större mängder i kvarteret Trädgårdsmästaren 9 & 10. Vi finner amforakeramik från Svarta Havsområdet, sländtrissor av volhynisk skiffer från Kievområdet (jfr Androshchuk 2009) och flera elfenbenskammar av bysantinskt ursprung. Förekomsten av guldfoliepärlor kulminerar under 1000-talets senare hälft och kristna kors i brons och silver med rysk-bysantinskt ursprung börjar uppträda under 1000-talets sista fjärdedel. Det allmänna intrycket är att kontakterna med Kievriket ökat samtidigt som hantverket utvecklats mera allmänt på stadsgårdarna. Parallellt med detta börjar också gårdarna bebos mera permanent av sina gårdsherrar, om vi vågar anta att förekomsten av högstatusföremål speglar en närvaro av tomtägarna. Fynden av silver, som generellt är sparsamma, ökar också under 1000-talets sista decennier. Staden ser ut att blomstra.

Det var också under denna dynamiska tid som den kristna kyrkans närvaro blev påtaglig, även om den varit synlig dessförinnan i form av kristna gravgårdar kring staden och ett flertal fynd av sepulkralstenar från hem- och resealtaren. Ärkebiskop Adalbert av Bremen inrättade ett biskopssäte i staden under 1060-talet och sten-

kyrkobyggandet tog fart kring sekelskiftet 1100. Kyrkan S:t Per kan ha möjligen ha påbörjats vid denna tid. Detsamma kan gälla stenkyrkan i kvarteret S:ta Gertrud 3, ”kyrka 1” (Tesch 2007). Den senare kyrkan antas ha föregåtts av en träkyrka som endast lämnat indirekta spår i form av kalkbruksfria begravingar belägna under det kalkbrukslager som markerar stenkyrkans uppförande.

Med biskopssätet och kyrkan som institution bör en ökad skrivkunnighet ha gjort sig gällande liksom ett inflytande av det latinska alfabetet i den miljö som tidigare präglats av den nordiska runskriften, även om det föreslagits att latinet kan ha funnits närvarande redan i den exklusiva miljön vid Birkas Garnison under 900-talet (Hedenstierna-Jonson 2010:176). Kanske har kyrkans närvaro också gett upphov till en skolverksamhet i staden för utbildning av nya generationer av kyrkans män.

Några textexempel

Runinskrifterna i Sigtuna liknar i många avseenden de talrika runfynd som har gjorts vid arkeologiska undersökningar i medeltida städer som Lund, Lödöse, Bergen och Trondheim. Det är dock anmärkningsvärt att runfynden i Sigtuna liksom i Lund saknar den typ av inskrifter som förekommer i vissa norska städer och som är förknippade med handel och brevkommunikation. Det kan tyda på en skillnad i stadsmiljön mellan östra och västra Skandinavien i fråga om användningen av runor, om det nu inte beror på skillnader i dateringar och olika bevaringsförhållanden. I vilket fall hör flera av fynden i Sigtuna samman med intresseväckande religiösa eller kulturhistoriska förhållanden i stadens högre skikt. Dessa kan belysas med några textexempel.

1999 påträffades ett revben i kvarteret Professorn 1 (Sl 77, fynd nr 6408) med runinskriften **hera : nikala...** ”Herr Nikla(s)”. Runsvenskans *herra* återger den latinska herretiteln *dominus*. Inledningsvis har det nog använts för kungen och biskopen, men senare också för präster och världsliga herremän. Inskriften dateras preliminärt till tiden 1079–1099 (Pettersson, muntligen) och är det hittills äldsta exemplet på namnet *Nikulas* i Uppland. Namnet finns tidigare belagt i två uppländska runinskrifter i sten (U 347, U 631), men båda är troligen är tillkomna efter år 1100. Kulten av det bysantinska helgonet Nikolaus spreds i Västeuropa i slutet av 1000-talet och han blev ett av kyrkans mest dyrkade och folkkära helgon. Skrivningen **nikala[s]** återspeglar möjligen uttalet av namnet på den äldsta till namnet kända prästen i Sigtuna.

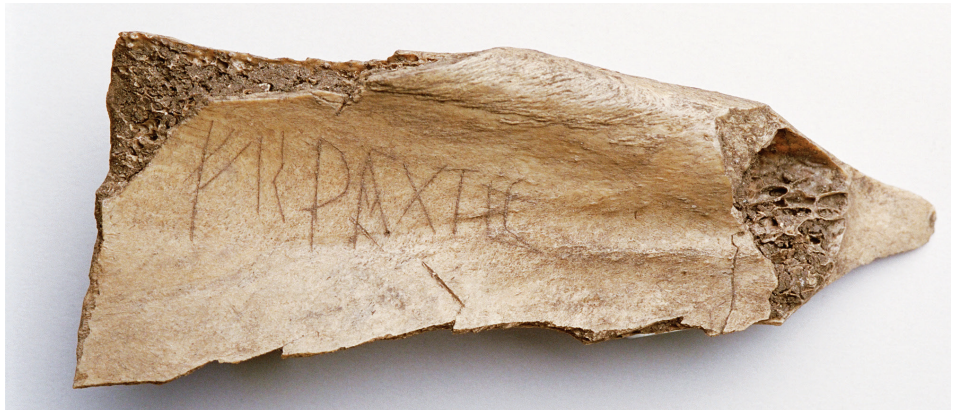
Ett revben med en runinskrift (Sl 17) på benets två sidor påträffades 1988 i kvarteret Trädgårdsmästaren 9 & 10 (fynd nr 2841) (fig. 2). Fyndet gjordes i ett hantverkshus (hus 314b, om huset se sid. 43) och dateras till tiden ca 1175–1200. På framsidan lyder inskriften **kruks : markus : kruks : lukus : kruks : maþ--...** och på baksidan **...-oanas : kruks : maria : matra : tomina** *Crux Marcus. Crux Lucas. Crux Matth[aeus](?)...Crux(?) I]oannes(?). Crux Maria, mater(?) Domini(?)* dvs. »Kors Marcus. Kors Lukas. Kors Matteus(?). [Kors(?)] Johannes(?). Kors Maria, Herrens(?) moder(?)». De felaktiga skrivningarna av latinet är påfallande. Uppseendeväckande felaktiga skrivningar av latinska former förekommer i flera runinskrifter. De fyra apostlarna spelade en central roll i den medeltida kyrkan, inte bara som författare till

Figur 2 ovan. Framsidan av runbenet Sl 17 funnet i kvarteret Trädgårdsmästaren 9 & 10 (fynd nr 2841). Inskriften utgörs av en latinsk formel. Foto: Bengt A. Lundberg, Kulturmiljöbild/Riksantikvarieämbetet.

Figur 3 nedan. Det första mötet mellan latinsk skrift och runor som finns belagt i Sigtuna finns på runbenet Sl 85 från kvarteret Professorn 1 (fynd nr 6932). Foto: Som ovan.

Figur 4. En stämnyckel av horn (Sl 76) med runor på fyra sidor. Av texten framgår att den har använts för en harpa. Fyndet kommer från kvarteret Professorn 1 (fynd nr 6214). Foto: Bengt A. Lundberg, Kulturmiljöbild/Riksantikvarieämbetet.

evangelierna utan också för att de uppfattades som de fyra väsen som bibeln talar om. Deras namn förekommer i flera runinskrifter och demonstrerar den vaga övergången mellan kyrkligt och rent magiskt bruk. De skulle verka på ett övernaturligt sätt, de var amuletter. De fyra eller fem gånger förekommande orden **kruks** kan vara reminiscenser av de korstecken man gjorde vid den muntliga ritualen.

1999 påträffades benet Sl 85 med runor och storbokstäver i kvarteret Professorn 1 (fynd nr 6932), preliminärt daterat till tiden ca 1073–93 (Pettersson, muntligen) (fig. 3). Inskriften lyder **fr** PAXTEC, vilket sannolikt skall tolkas *Fr(iðr)*. *Pax tecum* "Frid. Frid vare med dig". Inskriften utgörs av den katolska mässans fridshälsning, en rituell handling mellan invigningen av nattvardens element och utdelandet och mottagandet av nattvarden. Officianten kysste då diakonen, som i sin tur kysste subdiakonen och denne gav kyssen vidare till menigheten i kyrkan med orden *pax tecum*. Avsikten med ritualen var att var och en i församlingen därigenom skulle vara försonad med sin medmänniska. Ristaren hade sannolikt för avsikt att återge den i mässan hörda fridshälsningen med runor men ändrade sig innan han fullbordat ordet *fr(iðr)* och skrev i stället hälsningen på latin med latinska bokstäver, dvs. PAX TEC(UM). Det kan vara värt att notera att inskriften är daterad till tiden strax efter att ärkebiskop Adalbert grundat biskopssätet i Sigtuna. Ett annat fall av ett slags diglossi, dvs. att två skilda språk eller språkvarianter används med en hög grad av specialisering i ett samhälle, visar inskrifterna på revbenet Sl 115 som påträffades i kvarteret Kammakaren år 2011. De har sannolikt tillkommit på 1100-talet och består både av latinska bokstäver och runor.

En helt annan bild av samhället återspeglas i inskriften på en stämnyckel av horn (Sl 76, fynd nr 6214), som hittades i kvarteret Professorn 1 i en utomhusmiljö anknuten till ett hus (fig. 4). Nyckeln dateras preliminärt till tiden ca 1076–96 (Pettersson, muntligen). Runorna är inskurna på två av nyckelns fyra långsidor och lyder **hayr þu · huer hita · kiarþi eri × slipi × harbu × þisi × hailum × hantum**. Det kan normaliseras *Høyr þu hværr hitta giærði! Ærri slidði(?) harpu þessi hailum handum* dvs. "Hör du vem som gjorde detta. Erre skar till(?) denna harpa med lyckosamma händer". Stämnyckeln har förmodligen använts för att stämma strängarna i ett knäppinstrument benämnt harpa. Inskriften är inte bara av musik-historiskt intresse vittnande om musikens betydelse i Sigtuna, utan den har också litterära anknytningar. De avslutande orden återfinns nästan ordagrant i Tredje kvädet om Gudrun i den poetiska Eddan. Inte bara i denna inskrift, utan också i andra runinskrifter på lösföremålen i Sigtuna, återspeglas kulturella ambitioner och intellektuella intressen i medeltidens Sigtuna.

Anmärkningsvärt är också att man vid undervisningen i runkunskap var öppen för skämt och lek för att underlätta inläringen. Förekomsten av de många futhark-inskrifterna i Sigtuna berodde nog inte enbart på att futharken genom sin struktur kunde användas som förlaga när man skulle lära sig att läsa och skriva runor. Tack vare runornas bestämda placering i futharken var det ju lättare att lära sig runornas ordningsföljd och teckenvärde. Den kunde också underlätta inläringen genom nöje och skämt. När nybörjaren väl hade förstått futharkens uppbyggnad, gav denna möjlighet att skapa hemlig skrift med lönnrunor, som kunde vara andra läsare till nöjsam

utmaning. Inskriften Sl 72 på ena sidan av ett revben (fynd nr 6403) (fig 5) som påträffades 1999 i kvarteret Professorn 1 är inskuren med ett numeriskt strecksystem med s.k. is-runor. Sifferserien är där 3:6, 1:6, 2:5, 1:4 och 3:6. Med kunskap om futharkens uppbyggnad kan lönnrunorna läsas **krslk**, vilket enligt ett förslag av den norske runologen Jonas Nordby kan tolkas som *kyss mik* ”Kyss mig”. Ristaren har genom att rista sifferföljden 1:4 i stället för 1:3 råkat åstadkomma ett **l** istället för ett **m**. Den i flera inskrifter återkommande formeln *rād rūnar* eller *rād þū rūnar* ”tolka (du) runorna” kan också ha en liknande pedagogisk bakgrund.

Ett stort antal av inskrifterna på de runristade sigtunaföremålen består av runor som inte ger någon språklig mening och inte är förenliga med fonotaxens regler. En del av dessa runföljder kan stå som tecken för en följd av olika konsonanter, t.ex. **tmlr** i inskriften Sl 41, eller **kpn** i Sl 23. I det förra fallet kan de vara en misslyckad återgivning av runföljden **tbmlr** i en futharkinskrift, i det senare fallet en ofullständig skrivning av adjektivet *gōðr* i akkusativ singularis maskulinum med formen *gōðan*. Eftersom de två runföljderna saknar en kontext kan vi inte ge någon säker tolkning i de två fallen. Andra sådana konsonantrunföljder, förmodligen utan språklig mening, är **--pnpn** (Sl 42), **-b-btbtb** (Sl 44), **ppp fpbf** (Sl 114) och **bbb** (Sl 116). Ett tiotal sådana exempel återfinns i inskrifterna på lösföremålen. I tiotalet inskrifter finns sekvenser av vokalrunor och konsonantrunor, till exempel **r : r : rirup-** (Sl 22), **nuprpu-** (Sl 25), **huppu** (Sl 49), **liltpppppppissi...i** (Sl 65) och **nnnikbo-m** (Sl 78). I några fall består inskriften av runor som **fuu-** (Sl 87), **au** (Sl 112) eller en kombination av en konsonantruna och en vokalruna eller omvänt, till exempel **ba ba** (Sl 21), **fu** (Sl 98; de två runorna representerar dock möjligen själva futharken) och **ir** (Sl 80). I de fallen kan runföljderna vara fonotaktiskt möjliga, men bristen på en språklig kontext eller det faktum att en runa i vissa fall kan stå som tecken för olika fonem gör det omöjligt att tolka dem med säkerhet. Ett annat karakteristiskt drag i de nämnda exemplen är det repetitiva draget i många av runföljderna som

Figur 5. Runbenet Sl 72 med en lönnsskrift, som kan dölja texten "Kyss mig". Fyndet gjordes i kvarteret Professorn 1 (fynd nr 6408). Foto: Bengt A. Lundberg, Kulturmiljöbild/Riksantikvarieämbetet.

upprepningen av samma runa, till exempel av **p**- och **f**-runorna i Sl 114, av **b**-runan i Sl 116 och av runföljden **ba** i Sl 21, där också en futhark återges. Förmodligen skall de nämnda exemplen ses i ett pedagogiskt sammanhang. De är resultat av elevens arbete att lära sig forma runor. Till skillnad från kyrkans värld, där en institutionell undervisning att lära sig läsa och skriva användes alltsedan antiken och där tillägnandet skedde efter fasta regler, fanns inte någon fast reglerad ”skolundervisning” i runkunskap under vikingatiden och tidig medeltid. Någon form av undervisning måste dock ha funnits och kanske har vi i de språkligt meningslösa runföljderna möjligen ett spår av en sådan undervisning i att läsa och avbilda runor.

Vad säger medeltidsbrevet?

Medan den folkspråkliga litteraturen i form av runinskrifter är mycket rikhaltig är texter med latinsk skrift från staden både sällsynta och ganska sena. Det fyrtiotalet medeltidsbrev i Riksarkivet från 1270-talet och fram till omkring 1350 där Sigtuna fungerar som utfärdandeort ger endast undantagsvis upplysningar om människor i det världsliga samhället, t.ex. ett brev från 14 juli 1282, där Arne och hans hustru ”bierlota” fordom sägs ha bott på en tomt i staden (DS 751). Flera av de vittnen som uppträder i testamenten kan vara Sigtunabor, t.ex. hantverkarna Peter guldsmed den äldre, Tidemann garvare, Johan Skraddare och Peter sadelmästare i ett testamente av en gård i Sigtuna från 1298 (DS 1234). 1311 uppges kyrkoherden Fredrik vid S:t Lars och hans vikarie Torkel som testamentsvittnen (DS 1821).

Ibland ger breven indirekt besked om boklig verksamhet. 1248 bekräftade biskopen av Sabina en handskrift som biskop Tomas av Finland (†1248) gav som gåva till dominikanerna (DS 358).¹ Den lånades ut av priorn Alverus till en Johannes Olavi.² Klosterbiblioteket i Sigtuna omnämns i handskriften C573 i Uppsala universitetsbibliotek. I de svenska kungarnas reseitinerarium 1219–1599 uppträder Sigtuna sex eller sju gånger. Av dem avses Magnus Ladulås i brevet ovan från 1282.³

På medeltiden var det vanligt att man skrev med skrivstift på tavlor av trä, metall eller elfenben med nedsänkta repade ytor överdragna med vax. Stiftet hade förutom sin spetsiga ände också en trubbig med vilken man kunde glätta bort texten i vaxet för att göra ändringar. Vanligen användes vaxtavlor för anteckningar av mera tillfällig art. Att vaxtavlor och skrivstift kom att användas under så lång tid, från antiken in i medeltiden och i vissa fall ännu senare, berodde säkerligen på att bruket av pergament var mycket kostsamt. Något större vaxtavlor av rektangulär typ, ca 17 cm höga med rundbågig avslutning, var vanliga i den äldre medeltiden medan ca 8 x 4 cm stora rektangulära tavlor tillhör medeltidens sista århundraden. 1351 testamenterade ärkebiskop Hemming (DS4716) en *tabula eburnea*, möjligen en vaxtavla, till broder Gerardus, lektor vid Sigtuna dominikankloster.

Skrivstiften kunde ha de mest skiftande former från enkla nålar till praktfulla skrivstift med detaljer i friskulptur (*jfr fig. 6*). De kan därför i många fall vara svåra att klassificera om inte fyndomständigheterna antyder deras funktion. De rika fynden av nålar har föranlett arkeologer att uppfatta nålen som ett allverktyg, på samma vis som kniven. Det är därför inte uteslutet att skrivkunniga personer i brist på skrivstift också har använt enklare nålar att skriva med.⁴

Figur 6. Tre skrivstift, eller styli, av ben från kvarteret Trädgårdsmästaren 9 och 10. Från vänster fynd nr 10790 från tomt III, tidigt 1000-tal; nr 13171, också från tomt III, ca 1020–50 samt 15054 från tomt IV, ca 1020–50.⁶ Nr 10790 har en knivliknande vaxglättare upptill, liksom flera samtida fynd från Lund (Mårtensson 1962). Stiftens längder är 150, 126 och 92 mm. Foto: Anders Söderberg.

Att ringa in potentiellt litterata miljöer med hjälp av arkeologiska fynd

I Sigtuna har tre större arkeologiska undersökningar utförts som kan ligga till grund för ett studium av skriftbruket under vikingatid och äldre medeltid: Trädgårdsmästaren 9 & 10 (1988–90), kvarteret Urmakaren 1 (1990–91) och kvarteret Professorn 1 (1999).

De föremål från dessa grävningar som främst kan användas för att spåra litterata miljöer är givetvis runbenen, men även skrivstift eller *styli*. Allt som allt finns 63 föremål registrerade som de senare i de trettiotal grävningar som har fyndregistrerats digitalt. Från kvarteret Professorn 1 finns flest, tjugosju stycken varav tolv är av ben eller horn, elva av trä och fem av järn. Undersökningen i kvarteret Trädgårdsmästaren 9 & 10 gav fjorton föremål som registrerats som styli, alla av ben eller horn. Från kvarteret Urmakaren 1 finns tolv stycken, fyra vardera av ben, horn och järn.

För framtiden känns angeläget att åter gå igenom allt sigtunamaterial och besiktiga de skrivstiftsliknande fynd som finns i magasinerna. Från de äldre grävningarna kan kanske flera skrivstift påträffas bland fynd med andra sakord, t.ex. bennålar. Det kan också vara av värde att gå igenom de senaste trettio årens grävningar och stämma av fynden mot de kriterier för skrivstift som t.ex. ställts upp av Gunhild Øeby Nielsen (1996). Kanske skulle även andra föremålsgrupper av den typ som Øeby Nielsen behandlat kunna identifieras vid en sådan genomgång, t.ex. pennknivar (*fig 7*).

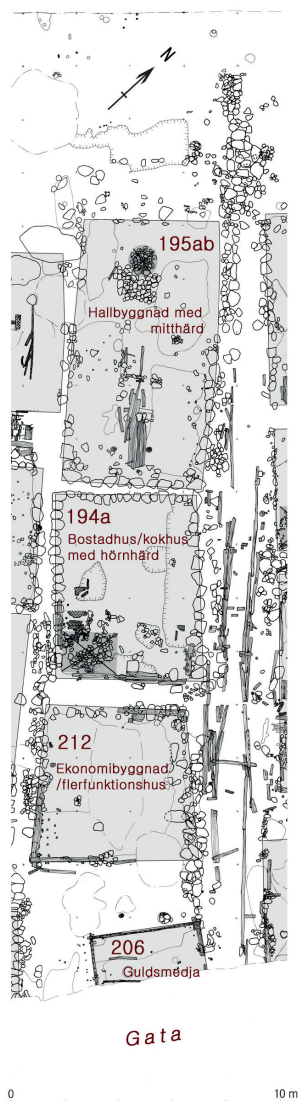
Figur 7. Kniv av järn och kopparlegering, kvarteret Professorn 1, fynd nr 13000. Skaftets längd är ca 110 mm. Kniven är ett praktfullt arbete avsett för finare göromål, kanske en pennkniv eller en kirurgisk kniv. Ett kortare skaft med närmast identisk dekor finns från kvarteret Trädgårdsmästaren 9 & 10, fynd nr 15420, påträffat i lager daterade till ca 1125–1175. Foto: Anders Söderberg.

Utgrävningen i kvarteret Trädgårdsmästaren 9 & 10 1988–90 har fått en stratigrafisk och kronologisk analys publicerad. Undersökningen 1990–91 i kvarteret Urmakaren 1 är inte officiellt publicerad, men resultatet av en stratigrafisk analys finns hos Ros (2009) och denna kan användas tillsammans med fältdokumentationen vid datering av fynden. Från kvarteret Professorn 1 finns ännu ingen stratigrafisk analys publicerad, men materialet har bearbetats på oberoende initiativ av Mats Pettersson i projektet *"Dateringsnyckel för arkeologisk undersökning av kv. Professorn 1, Sigtuna, Uppland, år 1999–2000"*.⁵ I de fall vi här använt Petterssons dateringar har vi hanterat dessa som preliminära för att inte föregripa en framtida utgrävningsrapport.

Kvarteret Trädgårdsmästaren

Tjugofem runristade föremål finns registrerade från kvarteret Trädgårdsmästaren 9 & 10 och arton av dessa är runben. Av de fyra tomterna i kvarteret som undersökts i sin helhet utmärker sig tre avseende fyndmaterialet. Runben och skrivstift utgör endast en liten del av de intressanta fyndgrupperna här, men de förstärker intrycket att det varit något speciellt med de människor som befolkat stadsgårdarna. En av dessa miljöer låg på tomt IV (fig. 8), som under större delen av 1000-talet visar upp en fyndbild som berättar om starka kontakter österut.

Fyra av de fjorton skrivstiften från utgrävningen är funna på tomt IV. De daterar sig huvudsakligen till 1020–1075.⁶ På tomten fanns fem runben (Sl 30–33 och Sl 111) daterade till 1000-talets början och 1100-talets slut respektive tidigt 1200-tal. Ett annat material som kan tänkas in i ett lärt sammanhang är det gula pigmentet auripigment, arseniksulfid, varav tre fynd har gjorts på tomt IV i lager från mitten och slutet av 1000-talet (fynden okulärt bedömda av Peter Kresten). Auripigment har varit en importvara, från Anatolien via Bysans och de ryska floderna, och är ett gyllengult målarpigment. Pigmentet har påvisats på bysantinska 500-talsmanuskript och det finns också i anglosaxiskt bokmåleri (Aceto et al 2012) (Clarke 2004). Det

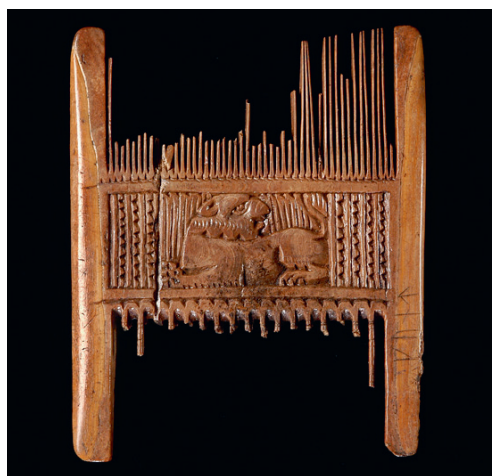

har en lång historia inom bysantinskt/ortodoxt ikonmåleri, där användningen finns belagd ned i 1100-tal och i Norge finns det påvisat i bemålningen på ett träkrucifix av okänd härkomst från 1100-talets senare hälft (West FitzHugh 1997:49). Oavsett om fynden skall associeras till måleri på trä eller till illuminering av manuskript, är det tänkbart att användningen kan knytas till en kyrklig hantverkstradition.

Av fynddatabasens sju elfenbenskammar är fem funna på tomt IV. Tre av dessa är av bysantinskt ursprung: fynd nr 14057, 15263 och 14279 från byggnadsfaserna 5, 6 och 7, dvs. från sent 1000-tal upp till sent 1100-tal (Roslund 1997:251ff). En av dessa är en praktfull dubbelkam för liturgiskt bruk, med fågel- och lejonornamentik och med namnet Knut sekundärt ristat med runor (fig. 9). Två av de fem kammarna bedöms vara av valrosselfenben: fynd nr 17270 och 20190. Här fanns också östliga gjuterifynd i en guldsmedja från tiden efter ca 1050; en östslavisk degel som kan berätta om närvaro av en guldsmed från Kievriket (Söderberg & Gustafsson 2007:28) och en kalkstensgjutform för ett remändesbeslag av steppnomadtyp (jfr Hedenstierna-Jonson & Holmquist Olausson 2006:44). Ett annat fynd är en ringskatt med femtioalet ringar av bly/tennlegering med infattade glasbitar (Henricson 2006:42) och fyra av de sju fragment av bysantinska glasbägare som påträffades vid utgrävningen kommer från tomtens 1100- och 1200-talslager (Henricson 2006:40f, 43f; 2011:39). Gården ger intryck av att ha ägts av en familj i flera generationer med kontakter österut och med resurser att hålla guldsmeder och kammakare under sitt hägn, eller av flera sådana familjer som avlöst varandra. Skulle där dessutom

Figur 8 ovan. Bebyggelsen på kvarteret Trädgårdsmästarens tomt IV, under perioden ca 1050–1075. I hus 212 påträffades en enkelkam i valrosselfenben, fynd nr 17270, och ett skrivstift, fynd nr 17281. Efter originalplaner, Sigtuna Museum.

Figur 9. Bysantinsk elfenbenskam ornerad med bakåtblickande lejon på en sida och två fåglar på den andra. På kanten är namnet Knut sekundärt inristat med runor. Fynd nr 14057. Hus 194b på tomt IV, ca 1075–1100. Foto: Sigtuna Museum.

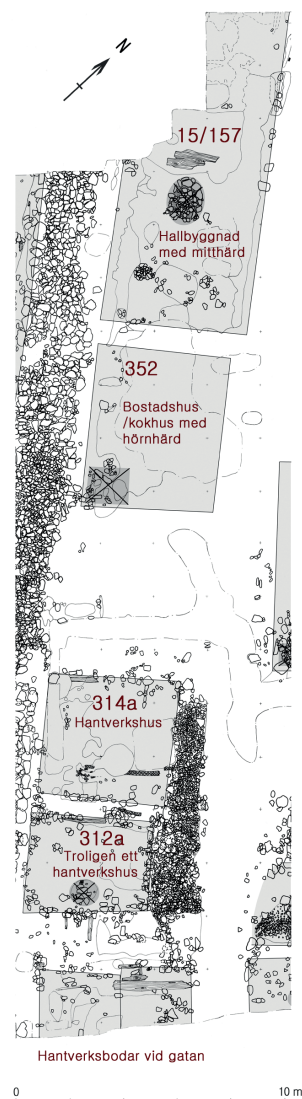

funnits (bok?)målare närvarande faller det sig lätt att gissa att gårdens herrar kan ha umgåtts i både lärda och litterata miljöer.

En annan framträdande tomt i kvarteret Trädgårdsmästaren 9 & 10 var tomt II (fig. 10). Från 1120-tal och in i 1200-tal låg där en stadsgård som utmärktes av guldsmede. De främsta exponenterna för detta är hantverkshusen 312 och 314 från 1100-talsfaserna 7 och 8. Husen tillhörde en rik hantverksmiljö i tre till fyra generationer. Verksamheterna som bedrevs var bl.a. ädelmetallsmide och bearbetning av bergkristall, troligtvis slipning för infattning i smycken (Dock 1990:89). På platsen påträffades ett myntstampsavtryck av ett Knut Erikssonmynt på bly (1180-tal). Avtrycket låg deponerat i lager från tidigt 1200-tal och var således förskjutet uppåt i förhållande till sin verkliga datering. Därmed är föremålet rimligen en omdeponering och inte en primär deposition. Av sammanhanget att döma kan det dock vara tänkbart att avtrycket haft en primär anknytning till tomten. Utifrån den rika ädelmetallhantering som speglas i 1100-talslagren har tomten tidigare preliminärt knutits till Knut Erikssons myntning (jfr Söderberg & Gustafsson 2007:32ff). Att utifrån dessa fynd utan vidare göra tomten till en faktisk mynthusomt kan vara djärvt, men en koppling mellan guldsmede och tillverkning av myntstampar är likväl naturlig, då denna tillverkning ofta varit just guldsmeders uppgift.

Bland andra fynd från tomten som berättar om långväga kontakter kan nämnas ett fragment av ett uppståndelseägg från Kievriket (fynd nr 3390), ett bysantinskt silverkors (fynd nr 24447), en liten guldknapp med emaljcloisonnéinläggning av italienskt eller bysantinskt ursprung (fynd nr 3035, jfr Roslund 2010:46f), pärlor av glas och glas/guldfolie samt flertalet kalkstensfossil. Totalt påträffades fyrtionio fossil vid utgrävningen, de flesta daterade från 1100-talets mitt och uppåt och flertalet av dessa kom från tomterna II och III. Peter Kresten (2007) har tolkat dessa som tecken på närvaro av tidiga samlare av lärd bakgrund. Kanske var denne samlare, eller en av samlarna, just gårdsherren på tomt II under 1100-talet.

Av undersökningens fjorton fynd som registrerats som skrivstift kommer ett från tomt II. Detta är ett skrivstift av ben (fynd nr 2636) som påträffades mellan husen 314b och hus 13, kokhuset. I hantverkshuset 314b från ca 1175–1200 påträffades det nämnda runbenet Sl 17 (fynd nr 2841) med texten »Kors Marcus. Kors Lukas. Kors Matteus(?). [Kors(?)] Johannes(?). Kors Maria, Herrens(?) moder(?)». Mellan detta hus och hus 312b påträffades runbenet Sl 21 (fynd nr 5429). Det är också värt att nämna att det s.k. "kungabenet", Sl 34 (fynd nr 22145) (Tesch 2007:76f) påträffades på denna tomt, men i lager från tidigt 1200-tal liksom det stratigrafiskt vilsekomna myntstampsavtrycket. Kanske hör detta

Figur 10. Bebyggelsen på kvarteret Trädgårdsmästarens tomt II under perioden ca 1125–1175. Efter originalplaner, Sigtuna Museum.

ben verkligen samman med denna stadsgård och kanske är en nära relation mellan gårdsherre och kungamakt orsaken till att inskriften talar så gott om kungen: »*Mare(?) skänkte revbenen. Han äger mest egendom. Kungen är den bästa mannen(?). Han äger mest egendom. Han är givmild*». Kungabenet har i tidigare arbeten daterats till tidigt 1100-tal, men dateringen har i samband med publiceringen av utgrävningsrapporten kunnat fastställas till ca 1200–1230. Den kung som åsyftas skulle kunna vara Knut Eriksson (kung 1167–1196) som ju var representerad i Sigtuna genom sin myntning, och i sådana fall skulle också runbenet vara förskjutet uppåt i lagerföljden och därmed omdeponerat. Detta är dock en spekulat, men en spekulat som kan vinna styrka ur det faktum att tomten ifråga faktiskt varit knuten till Knut Erikssons myntning.

Omdeponering, eller omflyttning, av fynd är ett dateringsproblem då vi hanterar enstaka fynd. Den allmänna bilden i kvarteret Trädgårdsmästaren 9 & 10, som fastslogs genom studium av keramikmaterialets spridning, var att omflyttningen av kulturlagermaterial och föremål bör ha varit liten. Resultaten från grävningen i kvarteret Humlegården 3 pekade åt ett annat håll, då kammakeriavfall och avfall från viktillverkning successivt hade spridit sig i efterföljande byggnadsfaser i ett solfjädersmönster utifrån ursprungskällan (Wikström 2008:154ff). Jord har bevisligen flyttats runt och därmed de fynd som funnits i denna jord. När vi talar om massfynd med tydliga ursprungskällor utgör ett sådant brus av omflyttat material inget större problem för dateringen, men då vi studerar enstaka fynd bör man alltid ha denna osäkerhet med i beräkningen. Detta visas av myntstampsavtrycket som ju låg en byggnadsfas för högt i förhållande till dess verkliga datering.

Vi bör också nämna tomt III, där fyra av undersökningens sex kors av brons och silver påträffades – varav ett var ett bysantinskt enkolpion, ett hängkors med relikgömma (fynd nr 4674) – samt en Kristusfigur av horn, alla daterade från sent 1000-tal och upp till sent 1100-tal. Där påträffades två elfenbenskammar varav fynd nr 8287 från sent 1100-tal är en bysantinsk kam med fågelornamentik (Roslund 1997:253). Därtill hittades fem runben (Sl 16, 18, 22, 27 och 29), de flesta från 1100- och 1200-tal; fyra skrivstift från 1000- och 1100-tal (*jfr fig. 6*); flera fossil samt utgrävningens största mängd auripigment. Vi talar då om 18 gram och det är i dessa små mängder pigmentet som regel påträffas. Tomten visade också spår av guldsmede.

Kvarteret Urmakaren

Kvarteret Urmakaren 1 utmärker sig främst av att ha hyst byggnader som varit knutna till kung Olof Skötkonungs myntning: guldsmedjan A 79 från tidigt 1000-tal (Ros 2009:119ff, Malmer 2010:34ff) och dess föregångare guldsmedjan A 89 (Söderberg 2013:66). Mynt är att betrakta som skriftliga dokument och myntning kan därför direkt knytas till läs- och skrivkunnighet, även om sigtunamyntens läslighet var av skiftande kvalitet under de 20–30 år som myntningen varade.⁷

Sex skrivstift påträffades i myntningsfaserna. Vi håller då även byggnadsfas 2, sent 900-tal, för en myntningsfas i kvarteret, då hus A 89 med säkerhet varit knutet till myntningen liksom A 79, ”myntuset”. Av dessa skrivstift kommer ett från det senare huset. Ett fragment av en ofullbordad runsten av röd mälarsandsten påträffades i husets arvtagare hus A 211 från tiden kring 1000-talets mitt (fynd nr 3258,

U Fv1992;167B). Den röda sandstenen är i Uppland nära förbunden med grupp Pr 4 enligt Gräslunds stilgrupper för runstenar, daterad till ca 1070–1100 (Gräslund 1992:198). På platsen kring Lilla Torget, i kvarteren S:ta Gertud 3 och kvarteret Urmakaren 1, har förutom gravmonument utförda i sandstenen också påträffats ett flertal avslag och fragment som låter ana en stenhuggeriverksamhet på platsen (jfr Wikström m.fl. 2009; Söderberg 2013).

Fynden av runristade ben är få i kvarteret. Endast två har gjorts, varav det ena (Sl 36, fynd nr 4581) har brevkarakär. Benet är svärdaterat men det är äldre än den stenkonstruktion under vilken det påträffades, kyrkogårdavgränsningen till stenkyrkan ”kyrka 1” i kvarteret S:ta Gertrud. Enligt Ros datering bör benet vara äldre än ca 1150 (Ros 2009:135ff) och enligt en föreslagen alternativ datering kan det vara äldre än århundradeskiftet 1100 (Söderberg 2013:56ff). Förutom dessa fynd påträffades ett litet fragment gult pigment från myntningsfasen i tidigt 1000-tal, fynd nr 5674, som SEM-EDS-analyser visat består av arseniksulfid precis som fynden av auripigment från kvarteret Trädgårdsmästaren 9 & 10 (Wojnar-Johansson & Holmquist 2014) (Söderberg in prep).⁵ Detta fynd påträffades i ett hus på samma tomt som mynthuset, hus A 72 tvärs över gårdsplanen. Detta kan ytterligare bekräfta tomten som en miljö där hantverkare inom lärda discipliner varit verksamma.

Kvarteret Professorn

De rikligaste runfynden från Sigtuna har gjorts i kvarteret Professorn. Tillsammans är de drygt sextio inskrifter: flera än trettio i fastigheten Professorn 1, omkring tjugo i Professorn 4 och tio i Professorn 2. Av dessa är två från sent 900-tal, fyra från första hälften och omkring tjugo från andra hälften av 1000-talet, medan runt tjugofem daterar sig till 1100-talet.⁸ Innehållsligt är texterna skiftande. Fyra av dem anger det runristade föremålet självt, dvs. skriftbäraren, t.ex. *rifbæinn* (”revben”), medan fem är av lönnrunekaraktär. Ett tjugotal inskrifter kan ha en pedagogisk bakgrund, t.ex. övningar att forma runor. Av de sjutton föremålen från Sigtuna med mer eller mindre fullständiga futharkinskrifter, av vilka några säkert har en undervisningsbakgrund, har tio påträffats i kvarteret Professorn. Av dem är fyra från 1000-talet, tre från 1100-talet eller början av 1200-talet och ett är generellt daterat till 1100-talet. Ur undervisningssynpunkt är också runsyllabariet Sl 97 (fynd nr 12810) från ca 1022–1042 (enl. Petterssons datering, jfr Gustavson 2007) av intresse. Drygt tio inskrifter kan bestå av eller innehålla personnamn. Enstaka inskrifter är av stort intresse, t.ex. Sl 62 med sjukdomsmagiskt innehåll och den musikhistoriskt intressanta inskriften Sl 76 på en stämnyckel. Kyrklig anknytning finns hos runskrifterna Sl 77 och Sl 85 (se ovan sid. 35ff).

I databasen för kvarteret Professorn 1 finns två fynd registrerade som vaxtavlor, det är dock endast fynd nr 11461 som helt uppfyller kriterierna för en sådan (*fig. 11*). Tavlan mäter 427x213 mm och är preliminärt daterad till ca 1030–1050 (Pettersson, muntligen). Den har ett stort nedsänkt parti för vax i mitten, ca 1–3 mm djupt, och två smärre nedsänkta rektanglar av oklar funktion i vardera änden samt ett genomgående hål borrar i ena hörnet. Det andra träföremålet som är registrerat som vaxtavla, fynd nr 12270, faller utanför ramen då det saknar nedsänkning för vaxet.

Figur 11. Vaxtavla från kvarteret Professorn 1, fynd nr 11461, daterad till tiden strax före 1000-talets mitt. Tavlan mäter 427x213 mm och är som mest 17 mm tjock. Foto: Anders Söderberg.

Fynden från 1999 års undersökning av kvarteret Professorn 1 är ännu vanskliga att tolka kontextuellt, eftersom någon stratigrafisk och kronologisk analys inte finns publicerad. Vår beskrivning måste därför bli både rudimentär och preliminär i väntan på utgrävningsrapporten.

De tjugosju fynden av skrivstift stimulerar dock fantasin, i synnerhet som elva av dem är av trä. Frågan om dessa olika träfynd verkligen speglar en högre grad av läs- och skrivkunnighet på stadsgårdarna i kvarteret Professorn 1 än på andra tidig-medeltida sigtunatomter blir en utmaning att besvara i framtiden. En sådan uppfattning kan också bedrägligen skapas av att förutsättningen att finna träföremål var så mycket högre i kvarterets djupa kulturlager än på andra platser i Sigtuna. Vi skulle alltså kunna stå inför en snedrepresentation, men bilden skulle också kunna vara sann om vi beaktar skillnaderna mellan samtida miljöer på andra håll i staden. Som beskrivits i inledningen har aktiviteterna i olika delar av staden skiljt sig från varandra beroende på vilka som verkat inom tomterna. Kanske kan det nämnda runbenet Sl 77 som nämner en *Herr Niklas*, antyda en faktisk närvaro av en prästman här. Kanske kan också den påträffade vaxtavlan, skrivstiftet och andra fynd kopplas till att kyrkans män kan ha ägt en tomt i nuvarande kvarteret Professorn 1.

Liksom i kvarteren Trädgårdsmästaren och Urmakaren finns smärre fynd av auri-pigment från kvarteret, okulärt bedömda som sådant vid registreringstillfället. Intressant i sammanhanget är också spekulationer om tidigt bokbinderi, bl.a. grundade på de stora mängderna läderspill på platsen (Hedenstierna-Jonson 2010:177).

En aspekt av vaxtavlor som är värd att nämna finner vi i en redovisning av fyndbilderna från grävningar knutna till katedralskolan i Åbo, Finland. Där påpekas att medeltida vaxtavlor av större storlek som regel inte förekommer arkeologiskt, utan endast de små och medelstora. Skälet skall vara att de mindre varit dagliga anteckningsblock medan större tavlor använts av städernas ämbetsmän och som sådana varit tänkta att arkiveras, och i många fall finns de också finns representerade i bevarade medeltida arkiv i Europa (Harjula 2012). Tavlan från kvarteret Professorn 1 är en ovanligt stor vaxtavla.

Arkeologiska tolkningsförsök och frågetecken

En svaghet vid analysen av de runristade lösföremålen från Sigtuna är att antalet är så begränsat att det är svårt att statistiskt påvisa tydliga företeelser eller tendenser. I stället blir runforskaren tvungen att formulera en begränsad uppsättning av egna tolkningar av vad inskrifterna och föremålen kan berätta. Det är helt klart att resultaten skulle ha blivit säkrare om antalet inskrifter och föremål hade varit större. Kännedomen om namnet på ristaren och om vad en inskrift berättar ger i sig knappast en allmängiltig bild av just den tidens kulturhistoria. På samma gång är runinskrifterna förstahandskällor från bestämda historiska tidpunkter som vittnar om vad folk tänkte och kände. För att tolka ut så mycket som möjligt av berättelsen hos föremål av denna art, bör de runristade föremålen också tolkas arkeologiskt genom att ställas mot sina fyndsammanhang, sina kontexter. Av de arton runbenen från kvarteret Trädgårdsmästaren 9 & 10 låg tolv i tomternas inre zoner i anknytning till kokhus och hallar; gårdarnas huvudsakliga bostadshus och fest- och representationsbyggnader. Även om arton runben är ett tunt material att arbeta statistiskt med, anas här en anknytning till dagligt liv, måltid och social samvaro. Ett liknande mönster skymtar i spridningen av de tjugofem runbenen från kvarteret Professorn 1. Den senare grävningen omfattade inte den inre tomtzonen där hallarna varit belägna, men en tendens till en spridning inåt tomterna kan ändå skönjas. Man kan givetvis förvänta sig att finna runben i de delar av tomterna där folk dagligen uppehöll sig och inte kring ekonomibyggnader och ouppvärmade flerfunktionshus. Men inte heller i hantverksbyggnaderna närmast gatan där människor bevisligen vistats och verkat fanns någon utbredd förekomst, varken i kvarteret Trädgårdsmästaren 9 & 10 eller, tycks det, i kvarteret Professorn 1. Bruket att skriva texter på ben tycks mera ha varit knutet till social samvaro och kanske i hög grad till måltider och gästabad.

Spridningsbilden hos de fjorton skrivstiften från kvarteret Trädgårdsmästaren 9 & 10 visar en närmast omvänd utbredning. Hälften av dem fanns i hantverks-, ekonomi- och flerfunktionsbyggnadernas tomtzoner nära gatan. Vi kan ana en liknande förskjutning hos de tjugosju föremål från kvarteret Professorn 1 som identifierats som skrivstift. Det faller sig rimligt att anta att runben i stor utsträckning tillhört gästabad och sociala aktiviteter medan skrivstift kan ha tillhört administrativt skrivande och hantverk. I sådana fall kan de olika föremålsgrupperna också förväntas samla sig i skilda aktivitetszoner inom tomterna. Vid betraktande av spridningsbilderna skall vi, förutom det tunna statistiska underlaget, också minnas möjligheten

att föremålen kan vara omdeponerade och skilda från sina ursprungssammanhang. Av de arton runbenen från kvarteret Trädgårdsmästaren 9 & 10 kom endast tre från koordinatrutor som säkert tillhört inomhusmiljöer, åtta tillhör rutor som omfattat både inomhus- och utomhusmiljö medan resterande sju låg i säkra utomhusmiljöer. Fynd i utomhusmiljöer påträffas i hög grad i avfallslager och har således flyttats från sina ursprungliga sammanhang. Av de fjorton skrivstiften från undersökningen kom däremot sex stycken från säkra inomhusmiljöer och lika många från rutor som representerade både inomhus- och utomhusmiljö. Fyndspridningen i kvarteret Professorn 1 bekräftar bilden avseende runbenen, men vad gäller skrivstiften är bilden ännu oklar. Kanske kan detta ändå bekräfta runbenens tänkta karaktär som tillfälliga skriftbärare. Efter användning har benen helt enkelt åkt ut på gatan tillsammans med övrigt hushållsavfall.

Avsaknaden av runristningar på föremål av trä och på trästickor överraskar. Trots mycket goda bevaringsförhållanden i synnerhet vid grävningen i kvarteret Professorn 1 men också vid andra platser i staden, finns inga motsvarigheter till de runristade märklapparna från Bergen och Trondheim. Märklappar var namnstickor av trä som knöts på eller stacks i säckar och andra varuförpackningar, där de fungerade som ägarmarkeringar. Allmänt har de varit knutna till handel och har ofta påträffats i anslutning till hamn och bryggor.

Kanske är frånvaron av dem i Sigtuna helt enkelt en dateringsfråga. De fuktiga lager där förutsättningarna är goda för bevarande av organiska material ligger djupt i Sigtunas lagerföljder. I kvarteret Trädgårdsmästaren 9 & 10 låg den stora mängden bevarat trä, läder och näver i 1000-talslagren. I kvarteret Professorn 1 var förutsättningarna bättre men de goda bevaringsförhållandena kröp endast upp ett stycke in på 1100-talet. Märklapparna från Trondheim är alla daterade till sent 1100-tal och 1200-tal (Nordeide 1990:140f, 145f), dvs. till senare tidevarv än de lager där organiskt material påträffats i Sigtuna. Kanske berättar detta att bruket med märklappar främst varit knutet till senare skeden än 1000- och 1100-talen och därför inte bör förväntas i Sigtunas organiska lager, eller också är de i själva verket ett specifikt västskandinaviskt fenomen i vissa norska städer. Vi skall också minnas att varken kvarteren Professorn 1 eller Trädgårdsmästaren 9 & 10 har direkt anknytning till hamnar och bryggor, utan bägge utgrävningarna har rört stadens inre.

Denna artikel har inte levererat några färdiga slutsatser om litterata miljöer i det medeltida Sigtuna, utan har endast visat några exempel på det arkeologiska materialets möjligheter. Genom att ett par större utgrävningar nu finns publicerade, med nycklar till bebyggelsestruktur och kronologi, kan vi börja skapa tydligare bilder av verksamheterna på de olika stadsgårdarna. I perspektiv av detta vore det givetvis angeläget att också få se undersökningarna från kvarteret Professorn rapporterade. Det skulle ge oss möjligheter att förstå de ur skriftsynpunkt oerhört spännande miljöer som, av fynden att döma, uppenbarligen har funnits på den platsen.

Noter

- 1) C 134 i Uppsala universitetsbibliotek, bl.1r. Iste est liber ffratrum predicatorum Siktonie, quem contulit eis felicis recordacionis dominus Thomas Episcopus finlandensis. (jfr Andersson-Schmitt & Hedlund 1989:161f).
- 2) C 573, fol. 2v.-3 r. Iste liber pertinet ad librarium conuentus sictuniensis quem recepi ego Johannes olaui mutuo a fratre aluero priore ibidem. (jfr Andersson-Schmitt et al 1992:39f. Schmid 1947 ger en allsidig bild av klosterbiblioteket i Sigtuna).
- 3) Under 1200-talet har endast Magnus Ladulås utfärdat tillräckligt många brev som gör ett rudimentärt kungaitinerarium möjligt. Källmaterialet från 1200-talet är magert. Före 1250 är endast sju kungabrev med ortsdatering kända, ingen kungaskrivelse äldre än 1219 har uppgift om var den är skriven. (Strömberg 2013:64f, 100f, 410)
- 4) En ingående beskrivning av vaxtavlor och skrivstift från de arkeologiska undersökningarna i Lund utifrån en stilistisk konsthistorisk grund ger Mårtensson 1961. Hans beskrivning kompletteras skrifthistoriskt av Öberg 1970 och 1975. Om runor på vaxtavlor se Hagland 1984 och 1996. om hur vaxtavlor användes av skolelever i Lübeck under slutet av 1300-talet både för att skriva läsbara texter och för att forma bokstäver se Grassmann 1982.
- 5) Mats Petterssons dateringsprojekt har utförts med stöd från Berit Wallenbergs Stiftelse, liksom analyserna av auripigmentet från kvarteret Urmakaren 1.
- 6) Skrivstiften i figur 6 med fyndnr 13171 och 15054 liknar det skrivstift som påträffades i Birkas svarta jord 1990 i fråga om utseende och ornamentik, jfr Artursson 1995: 64 f. och i Falk 1990:155, fig. 1b. Birkafyndet har preliminärt daterats till mitten av 900-talet. Även från Garnisonen på Birka finns 900-talsfynd av ett skrivstift och en vaxtavla (Hedenstierna-Jonson 2010:176, med där anförd referens).
- 7) Myntfynden i Sigtuna och deras inskrifters läsbarhet tas inte upp i denna uppsats (om dessa förhållanden se Malmer 2014:32ff och 51ff).
- 8) I avvaktan på en arkeologisk rapport för kvarteret Professorn, motsvarande rapporten Fem stadsgårdar för kvarteret Trädgårdsmästaren 9 och 10, är dateringarna preliminära. Undantaget är Mats Petterssons dateringar av Professorn 1. Bristen på en rapport försvårar också mikrotopografiska studier av runföremålen.

Referenser

- Aceto, M. Agostino, A. Fenoglio, G. Baraldi, P. Zannini, P. Hofmann, C. Gamillscheg, E. 2012. First analytical evidences of precious colourants on Mediterranean illuminated manuscripts. *Spectrochimica Acta Part A: Molecular and Biomolecular Spectroscopy* 95.
- Andersson-Schmitt, M. & Hedlund, M. 1989. *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala: Katalog über die C-Sammlung*. Bd 2, Handschriften C 51-200. Register. Uppsala.
- Andersson-Schmitt, M. Hallberg, H. & Hedlund, M. 1992. *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala: Katalog über die C-Sammlung*. Bd 5, Handschriften C 401-550. Uppsala.
- Androshchuk, F. 2009. The place of Dereva and Volhynia in Norse-Slav relations in the 9th to 11th centuries. *Situne Dei*.
- Artursson, M. 1995. The Stylus from Birka. *Excavations in the Black Earth 1990*. Birka studies 2. Ambrosiani, B. Clarke, H. (red). Stockholm.
- Clarke, M. 2004. Anglo-Saxon Manuscript Pigments. *Studies in Conservation* Vol 49, No 4.
- Dock, B. 1990. Bergkristall – som råvara och färdig produkt. *Makt och människor i kungens Sigtuna*. Tesch, S. (red). Sigtuna.
- DS= Diplomatarium Suecanum. Stockholm 1828f.
- Falk, P. 1990. Styli och vaxtavlor- den latinska skriften i Sigtuna. *Makt och människor i kungens Sigtuna*. Tesch, S. (red). Sigtuna.

- Grassman. 1982. Wahstafel und Griffel. *Aus dem Alltag der Mittelalterlicher Stadt*. Hefte des Focke-Museums 62. Wittstock, J. (red). Bremen
- Gräslund, A. 1992. Runstenar – om ornamentik och datering II. *Tor* 24.
- Gustavsson, H. 2007. Runor på skolschemat! Ett nyfunnet syllabarium från 1000-talets Sigtuna. *Situne Dei*.
- Hagland, J.R. 1984. Runer i tabloidform. *Arena* 1984:4. Omtryckt under titeln Runer på tabloidformat i *Runestudiar. Festskrift til Jan Ragnar Hagland*. Berg, I. Dalen, A. Seim, K. Fjellhammer (red) 2013. Trondheim.
- Hagland, J. R. 1996. Ingimundr prestr Þorgeirsson and Icelandic Runic Literacy in the Twelfth Century. *Alvíssmál* 6. Omtryckt i *Runestudiar. Festskrift til Jan Ragnar Hagland*. Berg, I. Dalen, A. Seim, K. Fjellhammer (red) 2013. Trondheim.
- Harjula, J. 2012. Glimpses of the writing and reding culture of the medieval Cathedral School of Turku based on archaeological observations and historical documents. *ZAM* 40.
- Hedenstierna-Jonson, C. 2010. I en skrivkunnig miljö. *Situne Dei*.
- Hedenstierna-Jonson, C. Holmquist Olausson, L. 2006. *The Oriental Mounts from Birka's Garrison. An expression of warrior rank and status*. Stockholm.
- Henricson, L. G. 2006. Hålgas i Sigtuna – 300-tal till 1900-tal. *Situne Dei*.
- Henricson, L. G. 2011. Glasinventering. På CD-skiva i *Fem stadsgårdar – arkeologisk undersökning i kv. Trädgårdsmästaren 9 & 10 i Sigtuna 1988-90*. Wikström, A. (red). Sigtuna.
- Kleingärtner, S. 2007. *Der Pressmodelfund aus dem Hafen von Haithabu*. Neumünster.
- Kresten, P. 2007. Senvikingatida fossilsamlare i kvarteret Trädgårdsmästaren i Sigtuna. *Situne Dei*.
- Malmer, B. 2010. *Den Svenska Mynthistorien. Vikingatiden ca 995-1030*. Stockholm.
- Mårtensson, A. W. 1962. Styli och vaxtavlor. *Kulturen* 1961.
- Nordeide, S. W. 1990. Activity in an urban community. Functional aspects of artefact material in Trondheim from c. AD 1000 to AD 1600. *Acta Archaeologica* 60.
- Pettersson, B. 2007. Kammakeriavfallets spridning på en tidigmedeltida stadsgård i Sigtuna. *Situne Dei*.
- Ros, J. 2009. *Stad och gård. Sigtuna under vikingatid och tidig medeltid*. Uppsala.
- Roslund, M. 1997. Crumbs from the Rich Man's Table – Byzantine finds in Lund and Sigtuna, c. 980-1250. *Visions of the Past. Trends and traditions in Swedish Medieval Archaeology*. Andersson, H. m.fl. (red). Lund.
- Roslund, M. 2010. Västanfläkt eller en stadig vind? *Situne Dei*.
- Salminen, L. & Johansson Hervén, C. 2000. Bronshantverket i brytningstid – exemplet Lund. *Uppåkra. Centrum och sammanhang*. Hårdh, B. (red). Lund.
- Sl + nummer= Preliminär numrering av inskriften i förteckningen över föremål med runinskrifter från Sigtuna.
- Schmid, T. 1947. Om Sigtunabrödernas böcker och böner. *Situne Dei*.
- Strömberg, J.B.L.D. 2013. *De svenska resande kungarna – och maktens centrum*. Uppsala.
- Söderberg, A. Gustafsson, Ny B. 2007. Från prestigevarugjutning till myntning, tidigmedeltida metallurgi i kvarteret Trädgårdsmästaren, Sigtuna. *Situne Dei*.
- Söderberg, A. 2008. Metall- och glashantverk. *På väg mot Paradiset - arkeologisk undersökning i kvarteret Humlegården 3 i Sigtuna 2006*. Wikström, A. (red). Sigtuna.
- Söderberg, A. 2013. Om stratigrafi, tomtmönster och hantverk i kv Urmakaren, Sigtuna. *Situne Dei*.
- Tesch, S. 2007. Sigtuna - det maktpolitiska och sakrala stadsrummet under sen vikingatid och tidig medeltid (ca 980 – 1200). *Människors rum och människors möten. Kulturhistoriska skisser*. Perlinge, A. (red). Stockholm.
- U + nummer= inskriftens nummer i Upplands runinskrifter, granskade och tolkade av E. Wessén och S.B.F. Jansson. Stockholm 1940.

- West FitzHugh, E. 1997. Orpiment and Realgar. *Artists' pigments. A Handbook of their history and characteristics*, vol. 3. Feller, R. L. m.fl. (red). New York.
- Wikström, A. (red). 2008. *På väg mot Paradiset – arkeologisk undersökning i kvarteret Humlegården 3 i Sigtuna 2006*. Sigtuna.
- Wikström, A. (red). 2011. *Fem stadsgårdar – arkeologisk undersökning i kvarteret Trädgårdsmästaren 9 & 10 i Sigtuna 1988-90*. Sigtuna.
- Wikström, A. Ljung, C. & Kjellström, A. 2009. *S:ta Gertrud 3, Sigtuna, 2008*. Rapport arkeologisk förundersökning. Sigtuna.
- Wojnar Johansson, M. & Holmquist, L. 2014. *Analys av fyndmaterial från Up Sigtuna, kv Trädgårdsmästaren 9 och 10, 1988-90 och kv Urmakaren 1 1990-91*. Auxilia uppdragsrapport 234.
- Öberg, J 1970. Skriveredskaber. *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid* Bd 15. Malmö.
- Öberg, J. 1975. Vaxtavlor. *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid*. Bd 19. Malmö.
- Øeby Nielsen, G. 1996. *Læse- og skriveredskaber: genstande relateret til læse- og skrivekunst i Danmarks middelalder*. Århus.

Muntliga referenser

- Peter Kresten, geoarkeolog, tidigare vid RAÄ UV GAL.
- Mats Pettersson, arkeolog, tidigare vid Sigtuna Museum.

Summary

As a result of the publication of a couple of major excavations in Sigtuna, we are now able to make firm contextual and functional interpretations of the various early medieval town plots. We can also evaluate the different parts of the town for similarities and differences. One subject that can be studied is early medieval literacy, and finds connected with this suggest that writing was already an important part of daily life in the 10th and 11th centuries. Together with runic inscriptions on bones, the evidence comprises several styli and at least one wax tablet. It seems fair to deduce that the importance of reading and writing increased as a result of a closer connection to the Christian church and the establishment of an episcopate in 1060. The excavation of the Professorn site in 1999-2000 is not yet published, but the finds suggest writing activities at a possible clerical level; while the runes written on a rib from a late-11th century context may possibly offer us the first known name of an ecclesiastic in Sigtuna: a "Master Nicholas". The report from the major excavation at the Trädgårdsmästaren site in 1988-90 provides the opportunity to describe activities, international contacts and even (family?) continuity spanning over generations on specific plots. Alongside goldsmiths and jewellers we can also trace the presence of scribes and painters, represented by writing tools and pigment finds. This paper does not offer a final synthesis of this topic but should rather be read as a first overall view of the possibilities hidden in the Sigtuna finds, with the aim of inspiring research in the future.